

Cikkismertetés: “A tegnap megoldásai mára problémák lesznek”. A rendszerszintű gondolkodással és komplexitás-tudománnyal kapcsolatos diskurzus értelmezése az értékelés elmélete és gyakorlata szempontjából

Article review: „Yesterday’s solution become today’s problem”. Interpretation of the discussion on systems thinking and complexity science from the point of view of theory and practice of evaluation

Ismertető: Csáki József Máté ✉
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar

Ismertetett cikk: Gates EF. Making Sense of the Emerging Conversation in Evaluation About Systems Thinking and Complexity Science. Evaluation and Program Planning
doi:10.1016/j.evalprogplan.2016.08.004

Beküldve: 2018. 11. 16.
doi: 10.24365/ef.v59i6.386

Kulcsszavak: rendszertudomány; komplexitás; értékelés

Keywords: systems science; complexity; evaluation

E dolgozat egy olyan interdiszciplináris területen kialakult eszmecsere-t elemez saját háttényezői keretrendszerében, amely a társadalmi beavatkozások értékelésének elméletét és gyakorlatát alakíthatja át. A szerző a rendszerszintű gondolkodás és komplexitás-tudomány (*Systems Thinking and Complexity Science*; továbbiakban: STCS) diskurzusának értelmezésével, a diskurzus által a társadalmi beavatkozások szervezésének, végrehajtásának és értékelésének területére gyakorolt hatásra kívánja felhívni a figyelmet. A címben szereplő idézet arra a jelenségre utal, amikor a végrehajtott eljárás a várt hatásokhoz képest ellentétes, nem kívánt következményekkel jár (*policy resistance*). Ennek megsabása például, hogy csak alacsony kátrány- és nikotintartalmú cigaretták kerülhetnek forgalomba, a rákkeltő anyagok magasabb bevitelét fogja

eredményezni, mert a használó az alacsony nikotintartalmat több cigaretta elszívásával, a füst hosszabb belégzésével kompenzálja.¹

Az értékelés területén zajló számos trend egyike az STCS, mely utáni érdeklődés növekedése a releváns tudományos médiamegjelenések (publikációk, konferenciák, jelentések stb.) megsokszorozódása által nyomon követhető. A diskurzus mind az elméletre, mind a módszertani gyakorlatra kiterjed, melynek hatásai kulcsfontosságúak lehetnek az olyan szakterületek számára, mint a népegészségügy, a nemzetközi segélyezés és fejlesztés, vagy a szociális szolgáltatások rendszere. A dolgozat szisztematikusan áttekinti az STCS irodalmát, és egy olyan keretrendszert állít fel, mely segítséget nyújthat az STCS értékelések tervezésére, megvalósítására és értékelésére.

MI AZ STCS?

A rendszerszintű gondolkodás (*systems thinking*) és a komplexitás-tudomány (*complexity science*) fogalmai két eltérő hagyományra utalnak a rendszerek és komplexitás területén, melyeket nem lehet egyszerűen szintetizálni. Az STCS gyűjtőnév így az egyik és/vagy másik területtel azonosuló nézetek ismertetésére szolgál. Az értékelésben a rendszerszintű gondolkodás a következő alakokat ölti: olyan rendszerfogalmak, mint az összefüggések, perspektívák, határok, rendszerek, kapcsolatok; olyan valós jelenségek, mint az iskolarendszer vagy az egészségügyi ellátás rendszerekként való elképzelése; valamint elméletek, megközelítések és módszerek interdiszciplináris mezeje. A komplexitás-tudomány pedig a következő jelentésekkel bír: a tudomány alternatív paradigmája, illetve az összetett rendszerek vizsgálatára szolgáló elgondolások, elméletek, megközelítések stb. összessége. E két perspektíva ötvöztetésével alakította ki a szerző hattényező keretrendszerét, melynek felhasználásával értékelhetők az STCS értékelésre gyakorolt implikációi. A vizsgálat során azt, hogy hagyományosan miként gondoltak adott területre, összeveti azzal, hogy az STCS milyen ígéretekkel rendelkezik a terület megújítására.

1. TÁRSADALMI PROBLÉMÁK MEGOLDÁSÁNAK TÁMOGATÁSA

Az értékeléseket általában a társadalom helyzetének javítása érdekében végzik, mert a társadalmi problémákat tipikusan nemkívánatos állapotként értelmezik. A társadalmi problémamegoldás egy viszonylag egyszerű, lineáris és racionális eljárás, melynek során azonosítanak, meghatároznak bizonyos problémákat; szakpolitikákat és programokat valósítanak meg; majd hatékonysági szempontok alapján értékelik ezeket. Az STCS szakirodalmában másképpen ítélik meg a problémák természetét: azok rendkívül változékonyak, okai szerteágazóak, az érintettek eltérő és változó érdekeket képviselnek, emiatt nincs optimális megoldásuk (lásd: *wicked problems*, azaz „ördögi” problémák).² A társadalmi problémák nem csupán tudományos választ igénylő állapotok, megoldásuk olyan gyakorlat, melynek során a szakember folyton gyűjti a bizonyítékokat, rendszeresen újraértékeli

őket, észben tartva saját előfeltevéseit, és hogy azok miként befolyásolhatják a bizonyítékok kiértékelését. E megközelítésre való fokozatos áttérést tartják a rendszerszintű gondolkodás legfontosabb következményének. Az STCS továbbá az értékelést végző szakembert saját előzetesen megalkotott feltételezései felülvizsgálatára kényszeríti. A meg nem vizsgált, tudomásul nem vett előfeltevések a beavatkozás sikertelenségéhez, előre nem jelzett állapotok bekövetkezéséhez vezethetnek.

2. A BEAVATKOZÁSOK ÉS KONTEXTUSOK KÖRÜLHATÁROLÁSA

Az értékelés elején a szakember kialakítja a beavatkozás és kontextusának kezdeti értelmezését, melyet konvencionálisan leíró jellegű tevékenységnek tartanak. A kontextus a demográfiai jellemzők, anyagi és gazdasági tényezők, intézményi és szervezeti környezet, személyközi dimenziók, politikai dinamika stb. egyvelege. A szakember kontextuális tudását dokumentumok elemzésén, korábbi programok értékelésén, az érdekelt felekkel való tárgyaláson keresztül építheti fel. Az STCS szakirodalmában megoszlanak a vélemények a beavatkozás és a kontextus meghatározásával kapcsolatban. Sokan csupán leíró tevékenységnek tartják a rendszerkoncepciók létrehozásának tevékenységét; magában való jelenségként tekintenek a rendszerekre és a komplexitásra, azaz előzetes beavatkozás nélkül létezőnek tartják őket. Mások viszont a rendszerek megalkotásának előírások általi terheltégére helyezik a hangsúlyt: úgy gondolják, hogy egy rendszer eltérő szempontokat tart fontosnak egy másik rendszerrel szemben. A rendszerek és a komplexitás olyan társadalmi konstrukciók, melyek a dolgok pontosabb megértését szolgálják. Függetlenül a kontextus körülhatárolásának módjától, a szakembernek tisztában kell lennie a megközelítések sokféleségével.

3. A MÓDSZEREK KIVÁLASZTÁSA ÉS ALKALMAZÁSA

A szakember számára talán a legfontosabb lépés a módszer kiválasztása, melyekből sokat kínálnak az STCS tanulmányok, azonban arra figyelt fel a szerző,

hogy ezek sem mentesek a következő előfeltevésektől. Először, az STCS módszereket stabil és feltárható rendszerek vizsgálatára használatosnak tartják, viszont ezeket a módszereket kifejezetten az instabil, változékony és csak részben megismerhető rendszerek tanulmányozására tervezték. Másodszor, míg a legtöbb szerző egyetértett abban, hogy a módszert a helyzetre érzékeny módon kell kiválasztani, jobban meg kell vizsgálni ezt az előfeltevést, hiszen az STCS elképzelései ellentétben állnak ezzel. Az értékelésben elterjedt nézettel ellentétben az STCS szerint a felmérő nem lehet független a helyzettől, ahhoz, hogy pártatlanul képes legyen felmérni. Az STCS módszerei a több perspektívából végzett értékelést szolgálják – mind másként képes leírni ugyanazt a helyzetet. A módszer kiválasztása és egy állapot értékelése szoros összefüggésben állnak egymással, olyannyira, hogy az állapot adott módon végzett értékelése hatással van a módszer kiválasztására, a módszer kiválasztása pedig az állapot megértésére. Az STCS-ben hosszas viták szólnak arról, hogy melyik az először elvégzendő tevékenység. Harmadszor, a módszerek vélhetően semlegesesen alkalmazhatók, az STCS módszereit viszont úgy alakították ki, hogy hatással legyenek a vizsgált jelenségre. A szakembernek újra kell gondolnia azokat az előfeltevéseket, amelyekkel a módszerek használatával kapcsolatban rendelkezik, illetve az STCS releváns irányzatai szerint alakítania kell őket.

4. ÉRTÉKÍTÉLET ALKOTÁSA

A szakember értékítéletet alkot a társadalmi beavatkozások érdeméről és jelentőségéről. Vita tárgya, hogy milyen értékeket vegyünk figyelembe, melynek során szemben áll egymással a hagyomány és a témában rendelkezésre álló kevés STCS irodalom. A hagyományos irodalom szerint az érdekeltek és a társadalom értékei alapján kell értékelést végezni, az STCS szerzői pedig több megfontolással is előállnak. Szerintük figyelembe kell venni az értékek instabilitását és időlegességét, s így egy azonos jelenségről alkotott értékítélet változékonyságát. Ennek kezelésére további javaslatok születtek, melyek szerint érdemes leírni és előírni modelleket megalkotni, azaz értékítéletet alkotni egy „miként vannak a dolgok” és egy „miként legyenek a dolgok”

keretrendszeren belül. Az STCS értékítéletek alkotására gyakorolt implikációnak vizsgálatához további kutatások szükségesek.

5. A TUDÁS ELŐÁLLÍTÁSA ÉS IGAZOLÁSA

Az értékelések általában a társadalmi beavatkozások hatásairól állítanak elő tudást, melynek során fontos az okság vizsgálata. Az oksággal kapcsolatos számos vita tárgya a hagyományos irodalomban, hogy melyek azok a bizonyítékok, melyek hitelesen alátámasztják az okságot, illetve, hogy az értékelés milyen modelljei, módszerei képesek a beavatkozások valódi hatásait mérni. Az STCS három olyan kauzalitással kapcsolatos problémára hívja fel a figyelmet, melyek e vitákból kimaradnak. Az első a „beavatkozás, mint ok” esete, mely a kauzalitást olyan nemlineáris, ciklikus folyamatként írja le, ahol ok válhat okozattá, és fordítva. A második eset a modellezésről, mint a kauzalitás megértéséhez szükséges tevékenységről szól. Míg a hagyományos megközelítésben a modelleket jelenségek valódi reprezentációjának tartják, addig az STCS értelmezésében a modellek csupán absztrakció szintjén létezhetnek, s nem többek a megértést segítő eszközöknél. A harmadik problematika, hogy milyen bizonyítékok szükségesek a hatásmechanizmusok értelmezéséhez. A hagyományos modellek bemeneti és kimeneti tényezőkkel működnek, ezek viszont nem adnak teljes mértékben számot a beavatkozás és környezete szövevényes összefüggésrendszeréről. Az STCS másként kívánja szintetizálni a bizonyítékokat. Több perspektíva felhasználását javasolja, azonban figyelembe kell venni az azokat meghatározó értékeket, és a közöttük fennálló határokat. Az STCS a beavatkozások és azok tágabb kontextusának olyan kauzális vizsgálatát segíti, mely a hagyományos értékelés legtöbb szakembere számára ismeretlen.

6. AZ ÉRTÉKELÉS FELHASZNÁLÁSÁNAK ELŐSEGÍTÉSE

Az értékelés legvégső tevékenysége az eredmények felhasználásának lehetővé tétele, ami nagyjából arra utal, hogy a beavatkozás által érintettek miként használják fel az eredményeket – ez lehet eszköz-

szerű, fogalmi, szimbolikus vagy folyamatorientált felhasználás. Az STCS három olyan módszerrel egészíti ezt ki, melyek által az értékelések a beavatkozások szervezési folyamatának egésze alatt felhasználhatóvá válnak. Az értékelések betölthetnek visszacsatolási funkciót, valós idejű információkkal ellátva az egész szervezési folyamatot. Képesek továbbá hozzájárulni a társas tanuláshoz, melynek során a beavatkozások végrehajtói, és azok, akiket érintenek, olyan tényezőkkel lépnek interakcióba, mint a politikai stratégia, a valóságról alkotott elméletek és azok az értékek, melyek az intézkedé-

sek alapjául szolgálnak. Végül, előíró funkciót betöltve az egyszerűsítő problémafelvetéstől („miként javíthatók a végzett tevékenységek?”) a problémákat összetettként szemlélő („jó-e, hogy ezeket a tevékenységeket végezzük?”) megközelítésen keresztül olyan többszörösen összetett kérdés feltevésére ösztönzi a szakembert, miszerint „ezek-e azok a tevékenységek, amiket végeznünk kell?”. E módszerek felhasználása segíti a szakembert az értékelés legitimitásának növelésében mind a beavatkozáson, mind a tágabb intézményrendszeren belül.

TANULSÁGOK A HAZAI SZAKEMBEREK SZÁMÁRA

A következőképpen egyeztethetjük össze értékelői gyakorlatunkat az STCS-ben foglalt irányelvekkel: először, vizsgáljuk meg, hogy milyen előfeltevésekkel rendelkezünk a társadalmi problémamegoldásról. Az STCS alkalmazása során elhagyjuk az előrejelzés, a cselekvés és az értékelés zárt rendszerén alapuló hagyományos módszert, és inkább e lépések ciklikus megismétlésével, a helyzethez alkalmazkodva végezzük az értékelést. Másodszor, nem tekinthetjük elégségesnek a társadalmi beavatkozások csak leíró módon való körülhatárolását. Megfontolandó a körülhatároló tevékenység többféle módja, számot vetve különböző STCS koncepciókról, amik közül aztán kiválasztjuk a helyzetnek legjobban megfelelőt. Harmadszor, tudatosítsuk magunkban a módszerek semleges alkalmazhatóságával kapcsolatos előfeltevéseinket, elismerve, hogy a kiválasztott módszer visszafordíthatatlan következményeket gyakorol a szóban forgó helyzetre. Negyedszer, jegyezzük meg, hogy az STCS hatásai a társadalmi beavatkozásokkal kapcsolatos értékítéletekre tisztázatlanok. Egyféle megközelítés lehet leíró és előíró modellek létrehozása, melyek segíthetnek az értékítéletek megalkotásában. Ötödször, feltételezzük a tervezett beavatkozásokról, hogy dinamikus oksági viszonyok rejlenek mögötte, a lineáris, kizárólag hatásokkal foglalkozó kauzalitás helyett, továbbá használjunk fel többféle bizonyítékot. Végül, tartsuk szem előtt az STCS értékelésre gyakorolt visszacsatolási, társas tanulási és előíró funkcióit.

E hat megfontoláson kívül érdemes figyelembe venni a következőket is. Az értékelés funkciója jelenleg a társadalmi beavatkozások hatásának mérése, nem pedig a társadalmi változások mechanizmusának értelmezése, és előíró irányt sem tűztek ki e vizsgálatok kapcsán. A szakemberek sokszor valamilyen rövidtávú, program-orientált értékelési megbízatásra vállalkoznak, és nem probléma-orientált megoldásokon dolgoznak, intézmény- és szektorközi együttműködés keretében. A szakembereket így a társadalmi problémamegoldást segítő jogviszonyban szükséges foglalkoztatni. A szakemberek képzése ténylegesen egy területre fókuszál, társadalomtudományos módszertani tudással kiegészülve. E képzéseknek az interdiszciplinaritás, illetve a rendszerek és a komplexitás elméletei és módszertana felé kell nyitniuk.

HIVATKOZÁSOK

¹ Stermán, J. D. (2006). Learning from evidence in a complex world. *American Journal of Public Health*, 96(3), 505-514. „Yesterday’s solutions become today’s problems”. (507.o.)

² Csáki JM. Ismertetés: Miért nem jó semmi, amit a szakember javasol? Az általános tervezésemélet nehézségei. *Egészségfejlesztés*, 2018;59(4): 58-61. doi:<http://dx.doi.org/10.24365/ef.v59i4.347>.